

**Oleksandr GARKAVETS, *Urumskiy slovník*, Institut
sxdodoznavstva i mjnarnodnix vıdnosin “Xarkıvs’kiy kolegium”,
Tsenter Evraziys’kix Doslıdjen ‘Dešt-ı Kıpçak’,
Almatı 2000, 632 s.**

Doç. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL*

Türkler, dünya üzerinde yüzyıllar boyunca çok geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Bu coğrafya içinde ne yazık ki, hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Türk toplulukları da vardır. İşte Kuzey Azak bölgesinde yaşayan, bazen Ukraynalı, bazen Rus, bazen de Rum sayılan Urumlar, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra ciddi bir kimlik arayışı içine girmişlerdir.

Türkçe konuşan Urumlar, kendilerine *Urumlar* ile birlikte *Urumnar*, *Urum millet*, *Urum alx* adını vermekte; Rusça kaynaklarda ise Urum halkı, *Yunanlar* veya *Yunan Tatarları* olarak geçmektedir.

Azak bölgesinde Donetsk eyaletine bağlı 29 köyde yaşayan ve Garkavets’e göre Türk kökenli olan Ortodoks Urumlar, 1778-1779 yıllarında Kırım’dan Kuzey Azak bölgesine Rumlar, Gürcüler ve Türkçe konuşan Gagavuzlarla birlikte gelmişlerdir. Bununla birlikte ikinci bir göçten de söz edilmektedir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Türkiye’den Kafkasya ve Kafkasya civarındaki bölgelere (Abhazya ve Ermenistan) göçen ve Trabzon Rumları olarak adlandırılan Yunan kökenli bir grup da mevcuttur. Ortodoks Trabzon Rumlarının sayısı 30.000 civarında olup dilleri Urum Türkçesinden farklıdır, daha çok Oğuz grubu lehçelerine yakındır. Kendilerinin, Karadeniz’in kuzeyinden Balkanlar’a yayılan Kıpçak, Peçenek ve Hazar Türklerinin Hristiyanlaşan kalıntıları oldukları iddia edilmektedir. Urum halkının, nüfus sayımlarında ve pasaportlarında kendilerini bazen *Yunan* olarak yazdırmaları ve bazen de *Ukraynalı* ve *Rus* olarak sayılmaları sebebiyle nüfus giderek erimiş; son bilgilere göre 60.000 civarında bir sayı tespit edilmiştir. Urum Türkçesi, Urum halkının yaşadığı 29 köyle birlikte Zaporje eyaletinin bir köyü ile Mariupol’da konuşulmaktadır. Dil, Kıpçak kaynaklı

* Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak./ANKARA

olup ayrıca, Oğuz ve Nogay etkisiyle oluşmuş farklı ağızlar da mevcuttur. Kuzey Azak'ta konuşulan Urum Türkçesi ve ağızları daha çok Kırım Tatar Türkçesine yakındır. Urum Türkçesinin Kıpçak ve Oğuz olmak üzere iki diyalekti vardır. Kıpçak diyalekti içinde şu alt ağızlar yer alır: 1. Kıpçak-Polovets ağızı. Velika Novosilka (Enisala), Starobeşev (Beşev), Perşetravneve (Manguş)'de konuşulur. 2. Kıpçak-Oğuz ağızı. Staromlinivka (Kermençik), Bogatir, Ulakli'da konuşulur.

Oğuz diyalektinin de iki alt ağızı vardır: 1. Oğuz-Kıpçak ağızı. Granitne (Karan), Starolaspa, Kamar (Kamara), Starognativka (Gürji)'da konuşulur. 2. Oğuz ağızı. Mariupol ve Stariy Krim'da konuşulmaktadır.

Urumskiy slovník (Urumca Sözlük) Aleksandr Nikolayeviç Garkavets tarafından hazırlanmıştır. 1947 yılında Ukrayna'nın Donetsk eyaletinde dünyaya gelen Prof. Dr. Aleksandr Nikolayeviç Garkavets, Türkoloji dünyasında Ermeni Kıpçakçasıyla ilgili araştırmalarıyla tanınmaktadır. Türkolog, yazar, gazeteci, şair Garkavets, alanla ilgili araştırmalarına hâlen Almatı'da 'Deşt-i Kıpçak' Avrasya Araştırmaları Merkezinde devam etmektedir. Kendisi bu merkezin müdürü olup aynı zamanda Kazakistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih ve Etnoloji Enstitüsü ile Kazakistan Beşerî Bilimler Üniversitesi öğretim üyesi ve birçok devlet ödülünün sahibidir. Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *Konvergentsiya armyano-kıpçakskogo yazıka k slavyanskim v XVI-XVII vv.* (XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Ermeni Kıpçakçasının Slav Dilleriyle Paralelliği) Kiev, Naukova dumka, 1979. 2. *Kıpçakskie yazıki: kumanskiy i armyano-kıpçakskiy* (Kıpçak Dilleri: Kumanca ve Ermeni Kıpçakçası), Alma-ata, Nauka, 1987. 3. *Tyurkskie yazıki na Ukraine* (Ukrayna'daki Türk Dilleri), Kiev, Naukova dumka, 1988. 4. *Krımskotatarsko-russkiy slovar'* (Kırım Tatarcası-Ruşça Sözlük), (Ş.A. Asanov, S.M. Useinov ile birlikte), Kiev, Rad.şkola, 1988. 5. *Urumi Nadazov'ya* (Azak Urumları), Istoriya, mova, kazki, pisni, zagadki, prisliv'ya, pisemni pam'yatki, Alma-ata, Ukrainskiy kul'turniy tşenter, 1999. 6. *Armenian-qıpchaq psalter* (Ermeni Kıpçakçası Zebur Kitabı), 1575/1580 (Eduard Khurshudian ile birlikte), Almatı "Desht-i Qıpchaq", 2001. 7. *Kıpçakskoe pis'mennoe nasledie* (Kıpçak Yazılı Mirası), Tom I. Katalog i teksti pamyatnikov armyanskim pis'mom, Almatı, Desht-i Qıpchaq, 2002. 8. *Krımskotatarsko-russko-ukrainskiy slovar'*, Tom I. A-L, Simferopol': SONAT, 2002. 9. *Töre bitigi, Armyano-kıpçakskiy sudebnik 1519-1594* (Töre Kitabı, Ermeni

Kıpçakçası Mahkeme Kitabı), (G. Sapargaliyev’le birlikte), Almatı: Deşt-i Kıpçak, Baur, 2003.

Urumskiy slovník niçin yazıldı? Garkavets, sayıları az olan ve yüzyıllar boyu ezilmiş olmalarına rağmen cesaretini, cömertliğini ve hayırseverliğini kaybetmeyen Urum halkının gerek dilinin, gerek folklorunun bugüne kadar değerlendirilmediğini ve ihmal edildiğini ifade ederken aynı zamanda bu küçük ve unutulmuş topluluğun dil malzemesini niçin ortaya koyduğunu da açıklamış olur. Kendisi, derleme çalışmaları sırasında Urum halkının çok yardımını görmüş ve minnet borcunu eserin girişinde ifade etmiştir. Azak bölgesinde yaşayan Urum halkının manevî mirasını derleyerek bilim dünyasına ve özellikle Türkoloji çevrelerine kazandırmaktan mutluluk duyduğunu ifade eden yazar, bunu bir vicdan borcu olarak kabul eder ve bu sözlüğü, unutulmaya terk edilmiş Urum insanına, ‘Urum anıtı’ olarak armağan eder.

Sözlükteki kelimelerin, Urum Türkçesinin söz varlığını tamamen yansıtmadığını belirterek dil malzemesinin imkân verdiği ölçüde ağızları da dikkate alır ve *Urumskiy slovník* (Urumca Sözlük)’i bilim dünyasının takdirlerine sunar.

‘Deşt-i Kıpçak’ Avrasya Araştırmaları Merkezi yayınları arasında çıkan *Urumskiy slovník*, Ukrayna’nın Donetsk eyaletini gösteren bir harita ve Garkavets’in ön sözüyle başlar. Eser, Urumca-Ukraynaca bir sözlük niteliğinde olup Kiril alfabesiyle yazılmıştır.

Ön sözde yazar, Urum halkına olan minnet borcunu ifade ettikten sonra sözlüğün yapısı hakkında okuyucuya bilgi verir. Bu bölüm de, 22 maddelik bir açıklama yer alır. 4. maddede Urum dilinin diyalektleri ve bu diyalektlerin hangi bölgelerde kullanıldığı açıklanır. Urum Türkçesinin konuşulduğu Donetsk eyaletinde kelimelerin derlendiği vilayet, kaza ve köy kısaltmaları ile kelimelerin alındığı eser kısaltmaları da bu bölüm içinde verilmiştir. Kısaltmalarda vilâyet ve kaza kısaltmalarının altı çizilmiş ve diğer kısaltmalar bu bölümün altında yer almış; ayrıca, kısaltmalarda eğik yazı tercih edilmiştir. Lâtin alfabesiyle gösterecek olursak; meselâ:

VN- Velika Novosilka

VNG- Velika Novosilka, F.İ. Graçova’nın konuşma kılavuzu

B- Bogatir

BT- Bogatir, O.O. Tarasova'nın tez çalışması

Bu bölümü kaynakça, Kiril esaslı Urum alfabesi ve sözlükte kullanılan diğer kısaltmalar izler. 10 sayfalık ön sözden sonra sözlük başlar. Eserin sonunda ise Garkavets'in öz geçmişi yer alır. Sözlüğün özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Sözlük Kiril harflidir. Madde başında yer alan kelime, kelime grupları, ekler ile madde içindeki örnekler, Urumca olup Urum alfabesiyle yazılmıştır. Maddelerin anlamlandırılması Ukrayna dilindedir.

Sözlükte verilen Urum alfabesi şu şekildedir: Аа Бб Вв Гг Фф Дд Д'д' Ее Жж Жжç Зз Ии Ый Кк Лл Мм Нн Нң Оо Öö Пп Рр Сс Тт Т'т' Уу үү Фф Хх Ёё Цц Чч Шш Щш Ъь Ьы Ьь Ээ Юю Яя. Urum dilinin bazı ağızlarında ön seste /k/ korunurken bazı ağızlarında /g/ye dönmüştür. Bazı ağızlarda ise söz konusu sesler /d' / (/d/ ve /c/ arası ses) ve /m' / (/t/ ve /ç/ arası ses) ye değişirken bazen de tamamen /y/, /c/ ve /ç/ olmuştur: кель-, зель-, д'ель-, т'ель-, чель-, йель- “gelmek”; геже. д'еже. т'еже, жежеже “gece”; киби, гиби, д'уби “gibi”. Bu şekillerin hepsi madde başında yer almış; ayrıca, her maddede açıklamalardan sonra ses değişikliğiyle ortaya çıkan bu şekiller, bk. kısaltmasından sonra tekrar yazılmıştır. Türkçe ve alıntı kelimelerdeki /c/ sesi için genellikle /жç/ kullanılır: жузум “yiğit”, жеван “cevap”, неже “nasıl”, д'еже “gece” gibi. /жç/ bazı yansıma kelimelerde ve Rusçadan giren kelimelerde görülür: жузем “ceket”, жынгырда- “şangırdamak”. /y/, /ü/ sesi için kullanılmıştır: үчүн “için”, үйлен- “evlenmek”. Ön seste yer alan art damak ünsüzü /k/, Urum dilinde sızcılaşarak /x/ya döner. Bu yüzden ön seste /x/ yaygındır: хач “kaç”, ханат “kanat”. Ayrıca, /x/ sesi, Arapça ve Farsçadan giren kelimelerdeki /ç/ sesinin sembolü olarak da kullanılır: хабап “haber” gibi. /һ/ ise Arapça ve Farsçadan giren kelimelerdeki /ç/ ve /ð/ sesinin sembolüdür: һер “her”, һөкүм “hüküm”, һавес “heves”.

2. Sözlükte 19. 950 madde başı bulunmaktadır.

3. Madde başı kelime, kelime grupları ve eklerin sıralanışında Urum alfabesi esas alınmıştır.

4. Madde başları, madde içindeki örnekler ve göndermelerde koyu dizgi tercih edilmiştir.

5. Bir nesnenin veya kavramın adı olan kelime ve bitişik yazılan kelime grupları, madde başı yapılmıştır. Sözlüğü esas alarak kelimeler, kelime grupları ve cümle örneklerini koyu dizdik; açıklamaları tırnak içine almadık: *ava* hava; *ağır-* ağrıma; *axsaxal* dede; *gözyaş* gözyaşı; *dörtköşe* kare; *incemazar* tüberküloz; *xısxayaxlı* kadın, eş; *xastacan* hâlsiz, zayıf vb.

et-, *eyle-*, *ol-* gibi yardımcı fiillerle oluşturulup bitişik veya ayrı yazılan birleşik fiiller de genellikle madde başında yer almıştır: *zanet-* zannetmek; *zikir et-* zikretmek; *iraatsız et-* rahatsız etmek; *sabret-*, *sabr et-* sabretmek; *sazcılıx et-* müzisyenlik etmek; *tarif eyle-* tarif etmek; *parça-kesek ol-* parçalanmak vb.

Bunun yanında aynı yapıdaki bazı birleşik fiillerin madde içinde yer aldığı da görülür. Meselâ; *töbe et-* tövbe etmek birleşik fiili, *töbe*; *sabur eyle-*, *sabur et-* sabretmek ise *sabur* maddesi içinde geçer.

Deyimler de madde içinde gösterilmiştir: *sözlerinden çıxmaz ıdı* onların sözünü dinlerdi *söz*; *göz xoy-* göz koymak *göz*; *gönül xır-* gönül kırmak, incitmek, *gönül'* maddesi içinde geçer.

İkilemeler ile pekiştirilmiş kelimelere de madde başında yer verilmiştir: *ana-baba* ebeveyn; *ant-emin* ant, yemin; *bala-çala* çoluk çocuk; *soy-sop* öz, kök, akraba, aile; *büz-bütün* tamamıyla, tamamen; *up-uzun* çok uzun, upuzun; *sap-sarı* sapsarı.

Madde başında işlek eklere de yer verilmiştir: *-dır zv'yazka tep. çasu stv. mod. e;por. -dir, -dur, -dür, -dır, -tir, -tu, -tur, -tür, -tır. -dır* ekinin *e-* fiilinin şimdiki zamanını bildirdiği Ukraynaca kısaltmalarla belirtildikten sonra *por.* (krş.) kısaltmasıyla ekin diğer şekillerine gönderme yapılmıştır.

Enklitikler de madde başında yer alır: *-ox* enklitik; *Ne çü o barmaz-ox?* Niçin gitmez ki?.

Özel isimler madde başında verilmiştir. Kişi adları ve lâkaplardan sonra *prizv.* (öz. is.) kısaltması kullanılır: *Çolpan yunduz* Çoban yıldızı, *Yañı köy* Novobeşeve, *Aydın öz. is.* Aydın vb.

6. Madde başında bağlaç, edat ve soru zamirleri dışında kelimelerin gramerdeki yeri belirtilmemiştir: *ve bağ.* ve; *ilan e.* ile.; *ne soru zm.* ne; *kim soru zm.* kim.

Fiil kök veya tabanı, isim kök veya tabanından /-/ işaretiyle ayrılmıştır. Bu işaret, fiillerin, sesteşleri olan isimlerle karışmamasını sağlamaktadır: *art* arka, cephe gerisi, arka taraf; sırt; *art-* çoğalmak, büyümek, yükselmek; *yen* yen; *yen-* kazanmak.

Kelimenin çeşidi, bazı maddelerde madde içinde verilen örneklerle açıklanmıştır. Meselâ; *güzel* kelimesinin Ukraynaca karşılığından, bu kelimenin hem sıfat hem de zarf olarak kullanıldığı belirtilmiş (*garniy*, *garno* gibi); ayrıca, madde içinde söz konusu kelimenin her iki işlevini gösteren kelime gruplarına yer verilmiştir: *güzel boncax* güzel boncuk; *güzel yırlay* güzel türkü söylüyor; *güzel otur-* iyi yaşamak.

Şahıs ve işaret zamirlerinin madde başında eksiz şekilleri verilmiş; madde içinde hâl ekleriyle çekimlenmiş şekilleri de gösterilmiştir. Ayrıca, bu çekimli şekiller, madde başı olarak da yer alır. Aşağıda *men* maddesini sözlükteki şekliyle yazdık ve Ukraynaca açıklamaları Türkiye Türkçesine çevirdik:

men ben; *menim/meem/mem*; *maņa mana* / *maa*; *meni*; *mende*; *menden*.

mende men *zm. bul. h.* bende.

menden men *zm. çık. h.* benden.

7. Herhangi bir bilim dalının terimi olan madde başı kelimelerden sonra o bilim dalının kısaltması kullanılmış ve bu kısaltmalar eğik yazıyla gösterilmiştir: *astr.*, *bot.*, *muz.*, *zool.*, *geogr.* vb. Meselâ; *gıcirtxan bot.* ısırgan; *xamuş bot. saz*; *Vatopedi geogr.* Vatopedi.

8. Madde başı kelimedenden sonra herhangi bir işaret kullanılmadan açıklamalara geçilmiştir. Kelimenin yakın anlamlı birden fazla karşılığı varsa bunlar, virgülle ayrılmış; farklı anlamlar söz konusu olduğunda rakam kullanılmıştır: *alıs* uzak, *yenil'* hafif; *bağa* paha, değer; *baba* baba, dede, yaşlı; *ayak* 1. ayak, bacak 2. basamak, kademe; *kök* 1. gök, gökyüzü 2. mavi.

9. Kelimelerin, kelime grubu veya cümle içindeki kullanımını göstermek ve anlama açıklık kazandırmak için seçilen Urumca örnekler koyu yazıyla verilmiş ve örneğin alındığı bölge veya eser kısaltması eğik yazıyla gösterilmiştir. Aşağıdaki örnekler sözlükteki gibi yazılmıştır:

baba baba, dede, ata B,O; bizim babalarımız bizim atalarımız P, NM; babalen nene baba ile anne B; büyük baba dede G.

aber haber, bilgi, malûmat; *aber al-* haber almak; *aldıx aberin* haberini aldık *VN*.

Kelime, yazılı metinlerde veya şarkılarda geçiyorsa kısaltmalar düz parantez içinde verilmiştir. Kısaltmalar arasında yer alan – işareti ise birden fazla anlamı olan kelimelerde iki diyalektteki şeklin karşılaştırılması için kullanılmıştır: *ağē ağabey, dayı, amca [VN, SB, B, G-SG]; bk. ağa.*

10. Kelimenin çekim eki almasıyla meydana gelen orta hece ünlüsünün düşmesi olayı, madde başlarında parantez içinde gösterilmiştir: *atir (atri)* hafıza; *avuz (avzu)* ağız; *gönül' (gönülü)* gönül, yürek.

Parantez içindeki bu ekli şekillerin bir kısmı, madde başı olarak da yer almış ve ardından eksiz şekillere *div.* (bk.) kısaltmasıyla gönderme yapılmıştır: *axlı bk. axıl; gönlü bk. gönül'; oğlu onun oğlu; bk. oğul.* Meselâ; *atri* ve *avzu* gibi şekiller, madde başında gösterilmemiştir. Bizce bu tür kelimelerin ekli şekilleri madde başında verilmeyebilir. Madde başında eksiz şeklin yer alması, ekli şeklin ise parantez içinde yazılması uygundur.

Kelimenin sonunda yer alan tonsuz sesin, kelime ek aldıktan sonra iki tonlu arasında tonlaşması da madde başında parantez içinde belirtilmiştir: *öt (ödü)* öd; *yaşlıx (-ğı)* gençlik; *örnek (-gi)* desen, nakış; *savap (-bı)* sevap, iyilik.

Bazı kelimelerde son sesin bazen tonlaşmadığı da belirtilir: *art (ardı/artı)* arka, arka taraf; *sırt; başmak (-gi, -kı)* çizme.

11. Herhangi bir ses olayı ile kalıplaşan şekiller madde başında verdikten sonra esas şekil parantez içinde gösterilmiştir: *abel'se (<abele olsa)* eğer öyleyse; *allarazo(l)sun (<alla razı o(l)sun)* teşekkürler, Allah razı olsun; *naxtı (< ne vaxtı)* ne zaman.

12. Bazı temel fiillerin geniş zaman ve şimdiki zamanının III. teklik şahıs çekimi, madde başından sonra parantez içinde gösterilmiştir: *at- (atay)* atmak; *bil'- (bily, bilir; bliy* bilmek; *gör- (göriy, görüy)* görmek.

Fiil çekiminde ses değişmesiyle ortaya çıkan şekiller, parantez içinde // işaretiyle ayrılmıştır: *ax-* (*axar, axay*; // *ağar, ağay*) akmak, sızmak; *ur-* (*uray*; // *uriy, uriy*) dövmek, vurmak.

13. Madde başı kelimenin Urum diyalektlerinde ses değişikliği gösteren diğer şekilleri madde sonunda belirtilmiş; ayrıca, söz konusu şekillere madde başında da yer verilmiştir: *ögiy* üvey *krş. övey, ögey*; *övey* üvey *krş. ögey, ögiy*; *yañı* yeni, taze, genç...*krş. yanı, yañı, yeni*.

14. Türemiş kelimelerde ekte meydana gelen ses değişikliği, madde başında / işaretiyle gösterilmiştir: *günlük/günnük* günlük; *görset-/görsüt-* göstermek. Bazen < işareti de kullanılmış ve her iki şekil madde başı yapılmıştır: *oturđ-* (< *oturt-*) oturtmak... *bk. oturt-*.

15. Sesteş olup kaynakları ve anlamları farklı olan kelimeler Romen rakamlarıyla sıralanarak ayrı maddelerde yer almıştır: *yar I* uçurum, dağ geçidi, kıyı; *yar II* yan, kenar, *yar III* dost, sevgili; *yar IV* yarım; *ömür I* (*ömrü*) ömür; *ömür II* emir.

Örnek madde:

göz göz [P, SM, G, SL], SG-SK; *gözün axı* göz akı *SG*; *gözün xarası* gözün karası *SG*; *gözyaşları/yaşı SG/[B, SL]* gözyaşı; *em oxutsun, em axıtsın xaneylen gözünün yaşını* hem okutsun, hem akıtsın kan ile gözünün yaşını [*SK*]; *gözüm ömürlük* gözüm hayat dolu *gözüm yolda xaldı* gözüm yolda kaldı *SK*; *xıs-xardaşım gözleri yollara xalmış* kız-kardeşimin gözleri yollarda kalmış *SK*; *eçi gözün birne yınanma* iki gözünün birine inanma *SG*; *özü toyğan gözü toymağan* özü doymuş gözü doymamış *SG*; *göz xıp-* göz kırpmak *SK*; *krş. koz, köz*.

Garkavets'in, büyük bir emek ürünü olan ve 'Urum anıtı' adını verdiği bu sözlüğü, hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız Urumlar, Urum dili, ağızları ve söz varlığı hakkında Türkoloji çevrelerini bilgilendirmektedir. Sözlük, Azak Urumlarına ait metinlerin yer aldığı ve bir başka yazımızda tanıtacağımız *Urumi Nadazov*'ya adlı eserle birlikte alanla ilgili yapılacak olan dil ve folklor çalışmalarına ana kaynak olacak niteliktedir.